

Harangozó Dániel
(doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem,
Politikatudományi Intézet)

Fegyveres erők és a posztkommunista átmenet(ek)

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányomban a fegyveres erőknek a posztkommunista átmenetben játszott szerepét, illetve azokat a kihívásokat vizsgálom, amelyek az átalakuló országokat érintették a haderő átalakítása, és a haderő feletti demokratikus kontroll kiépítése terén.

Noha a kommunista rendszerekben a hadsereg civil kontroll alatt állt (eltérően például a katonai rendszerektől), a kommunista párt által gyakorolt felügyelet nagymértékben különbözött a demokratikus államokban megszokott civil kontrolltól.

Bárány D. Zoltán értékelését elfogadva, míg a katonai rendszerek után bekövetkező demokratikus átmenet során a fő feladat a „politika demilitarizálása”, a posztkommunista átmenet során a fő kihívást a „hadsereg depolitizálása” jelenti.

A posztkommunista államokban a fő kihívást nem a haderő demokratikus jogi, intézményi kontrolljának megteremtése, hanem a védelmi szektor feletti effektív demokratikus felügyelet működtetése jelentette, amelyet Andrew Cottey és szerzőtársai „második generációs” intézkedéseknek neveztek.

Kulcsszavak: fegyverek erők, civil-katonai kapcsolatok, demokratizáció, posztkommunista átmenet

Dániel Harangozó
(PhD candidate, Corvinus University of Budapest,
Institute of Political Science)

Armed forces and the post-Communist transition(s)

ABSTRACT

This paper aims to outline the role played by the armed forces in post-Communist transitions, and the challenges facing post-Communist countries in establishing democratic civilian control over their armed forces. In contrast to military-dominated or praetorian regimes, the military in Communist regimes was always subject to strong political (civilian) control, but the control exercised by the Communist party was, of course, by no means democratic. According to Zoltan D. Barany in post-Communist polities, „the crucial task was the depoliticization of the military – this is in sharp contrast with postpraetorian regimes where the main focus of democratizers had to be on the demilitarization of politics”.

In the post-Communist transitions, the main challenge was not setting up the legal-institutional framework of democratic civilian control of armed forces, but establishing an „effective structure for the democratic governance of the defense and security sectors”, which was termed „second generation” measures by Andrew Cottey et al.

Keywords: armed forces, civil-military relations, democratization, post-Communist transition

A demokratizáció ún. „harmadik hullámának” (Huntington, 1991) részét képezte az állampárti rendszerek felbomlása Közép- és Kelet-Európában és a volt Szovjetunió területén. Tekintettel ezen rendszerek militarisztikus jellegére (lásd pl. Kolkowitz, 1982b: 129., és Barany, 1993: 8–9.; Cottey–Edmunds–Forster, 2005: 1–2.), joggal merül fel a kérdés, hogy milyen szerepet játszottak a fegyveres erők a posztkommunista¹ átmenetben, és mik voltak az átalakuló országok sajátos politikai kihívásai ezen a területen. Tanulmányunk fókuszja elsődlegesen általános és áttekintő jellegű, konkrét példákat csak röviden, megállapításaink illusztrálása érdekében említünk. Terjedelmi korlátok miatt a tanulmányban felvetett kérdések, problémák elsődlegesen az egykori Varsói Szerződés európai tagállamaira (az ún. NSWP, azaz *Non-Soviet Warsaw Pact* országok), valamint kisebb mértékben a volt Jugoszláviára vonatkoznak, a korábbi Szovjetunióval, illetve Oroszországgal csak érintőlegesen foglalkozunk. Lényeges továbbá megemlíteni, hogy a tanulmányban a „fegyveres erők” fogalmát a reguláris hadseregre szűkítve használjuk, a többi erőszakszervezetet – így például a belbiztonsági erőket –, a magyar munkásőrséghez hasonló paramilitáris szervezeteket, és a titkosszolgálatokat nem vizsgáljuk. Vizsgálatunk időbeli terjedelme a nyolcvanas évek végétől a kilencvenes évek második feléig tartó periódust – a szűken vett rendszerváltás időszakát – foglalja magában, korábbi, illetve későbbi történésekre csak érintőlegesen, témánk jobb megértése céljából utalunk.

A tanulmány első fejezetében ezen szakterület egyik központi kategóriája, a civil-katonai kapcsolatok definícióját és elméleti magyarázatait tekintjük át röviden. Az átmenet politikai kihívásainak tárgyalása előtt röviden megvizsgáljuk a kommunista rendszerekre jellemző civil-katonai kapcsolatokat is. Végezetül röviden tárgyaljuk a nemzetközi tényezők, közöttük a NATO hatását erre a szakpolitikai területre. Terjedelmi okok miatt jelen tanulmányban nem tudunk kitérni olyan, a vizsgált téma szempontjából jelentős kérdésekre, mint a hadsereg társadalmi legitimitásának változásai (Edmunds–Forster–Cottey, 2003: 238–245.), vagy a gazdasági átalakulás hatása a fegyveres erőkre és a civil-katonai kapcsolatokra (lásd pl. Szabó 2005: 73–76).

A CIVIL-KATONAI KAPCSOLATOK FOGALMA ÉS ELMÉLETI MAGYARÁZATAI

A civil-katonai kapcsolatok, mint diszciplína vagy kutatási terület a nemzetközi kapcsolatok, a politikai szociológia és az összehasonlító politikatudomány határterületének tekinthető (Barany, 2012: 21.). Noha maga a diszciplína jelen formájában viszonylag új keletű, az elemzés középpontjában álló kérdések gyakorlatilag egyidősek a modern államokkal. A civil-katonai kapcsolatok fő dilemmája az alábbiakban összegezhető: minden szervezett államnak szüksége van fegyveres erőkre saját maga megvédése érdekében, ugyanakkor az

¹ A tanulmányban a nyugati szakirodalommal összhangban a „kommunizmus” kifejezést fogom használni a Szovjetunióban, annak szatellitállamaiban, valamint az egykori Jugoszláviában 1989–91 előtt létezett politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedés leírására. Jelen tanulmányban ez a terminus szinonimaként tekintendő a magyar nyelvű szakirodalomban elterjedtebb „szocializmus”, illetve „államszocializmus” kifejezéssel.

állam legitim erőszak-monopóliumának a fegyveres erőkre való „ruházása” potenciálisan fenyegetést jelenthet az államra és a társadalomra (Barany, 2012: 15.; Vankovska és Wiberg, 2003: 11.).

A dilemma a politika és a hadsereg viszonyában is jelentkezik: hogyan érhető el, hogy a hadsereg feltétlenül engedelmeskedjen a politikai vezetőknek, ugyanakkor elegendő belső autonómiával rendelkezzen funkcióinak ellátásához (Barany, 2012: 15–16.)? Ez a régi dilemma a „ki őrzi az őrzőket?” kérdéssel is jellemezhető. A fordulatot eredetileg Juvenalis római költőnek és írónak tulajdonítják, aki nem politikai kontextusban alkalmazta azt, azonban a későbbi korokban ilyen értelmezést is kapott (Barany, 2012: 15.; Born et al., 2006: 3.).

A civil-katonai kapcsolatok fogalmának két főbb definícióját különíthetjük el (Nelson, 2002b: 161.). A fogalom „szűkebb” értelmezése szerint, amelyet a szakterület klasszikus szerzői, így Huntington (1957) és Janowitz (1960) is használnak, civil-katonai kapcsolatok alatt a katonai vezetés, illetve a politikai vezetés közötti kapcsolatokat értjük. A fogalomnak létezik azonban egy tágabb értelmezése is (lásd pl. Born et al., 2006: 4–5.; illetve Cottey–Edmunds–Forster, 2002b: 6.), ebben a civil-katonai kapcsolatokat a hadsereg, mint társadalmi intézmény, és a tágabb társadalom közötti viszonyként határozzuk meg. Barany (2012: 25.) szerint a civil-katonai kapcsolatok egy „háromszöggént” képzelhető el, amelynek három „oldala” az állam, a társadalom és maga a hadsereg. Vankovska és Wiberg (2003: 1.) a civil-katonai kapcsolatokat az állampolgárok, a hadsereg és a politikai elitek közötti kapcsolatok dinamikus rendszereként értelmezik.

Vizsgálódásunk szempontjából további lényeges fogalom a haderő demokratikus kontrollja, amely a demokratikus államokban a civil-katonai kapcsolatok egyik fő meghatározó eleme. Cottey és szerzőtársai (2002b: 6.) a haderő demokratikus kontrollját úgy definiálják, mint a fegyveres erők politikai kontrollja a legitim, demokratikusan megválasztott közhatalmi szervek által. Érdekes ugyanakkor megjegyezni, hogy a modern demokráciákban a társadalom szerepe is fokozatosan növekszik a haderő demokratikus kontrolljában, a közvélemény, a média, a tudományos közösség és különböző nem kormányzati szervezetek révén (Barany, 2012: 25–26.).

A civil-katonai kapcsolatok már említett klasszikus szerzői, így Huntington (1957) és Janowitz (1960) elsődlegesen a fejlett demokráciák, közöttük az Egyesült Államok belső viszonyait veszik alapul. Ugyanez mondható el számos kortárs elméletről is (Bland, 1999, Feaver, 2003). Az elméleti szakirodalom egy másik irányzata a hadsereg fejlődő országokbeli politikai szerepvállalását (lásd pl. Finer, 1976), illetve a katonai diktatúrák bukása után demokratizálódó országokat (Stepan, 1988; Serra, 2010) vizsgálja. Ez utóbbiak megállapításai csak korlátozottan alkalmazhatóak olyan demokratikus átalakulásokra, ahol az átmenetet megelőzően a fegyveres erők politikai szerepe korlátozott volt (Barany, 2012: 23., Celik, 2012: 48.). Mivel demokratizáció és a civil-katonai kapcsolatok közötti összefüggést vizsgáló elméleti szakirodalom többségében a katonai diktatúrák felbomlása után demokratizálódó országok viszonyait vette alapul, a posztkommunista átmenet kezdetén az ezzel foglalkozó szerzők egy részének figyelme a hadsereg politikai beavatkozásának kérdésére irányult, és a civil-katonai kapcsolatok vizsgálatát leszűkítették a haderő feletti civil kontroll problémájára (a jelenség leírását és kritikáját lásd pl. Herspring, 1992).

Ezt a megközelítést nevezte David Betz (Betz et al., 2001: 149.) „nincs puccs nincs probléma” jelenségnek. Cottey és szerzőtársai (2002: 31–32.) úgy érvelnek, hogy a civil-katonai kapcsolatok ilyen megközelítése túlzottan leszűkíti a vizsgálendő problémát, és a demokratikus civil-katonai kapcsolatok létrehozása érdekében szükséges reformok „első és második generációját” különböztetik meg. Ebben a megközelítésben az első generáció a haderő demokratikus kontrolljának jogi, intézményes kiépítését jelenti, a második generáció pedig annak effektív működtetését, beleértve a parlamenti kontrollt, valamint a szakmai közvéleménynek és a civil társadalomnak a katonai és védelmi kérdésekkel kapcsolatos vitákba való bevonását.

CIVIL-KATONAI KAPCSOLATOK ÉS A HADSEREG POLITIKAI SZEREPE A KOMMUNISTA RENDSZEREKBE

Az átmenet politikai kihívásainak tárgyalását megelőzően, a rendszerváltáskor meglévő történelmi „örökség” jobb megértése céljából érdemes röviden áttekintenünk, milyen szerepet játszottak a fegyveres erők a kommunista rendszerekben, mivel ez a szerep mind a demokratikus államok, mind pedig a katonai rendszerek gyakorlatától különböztek. Érdemes ugyanakkor megemlítenünk, hogy a témában született elméleti szakirodalom legnagyobb része a szovjetunióbeli civil-katonai kapcsolatokat vizsgálta.

Perlmutter és LeoGrande (1982: 780.) alapján a civil-katonai kapcsolatok hagyományos elméletei két olyan feltételezéssel élnek, amelyek a kommunista társadalmak esetében nem relevánsak: egyfelől, világosan elkülöníthetők a civil és a katonai elit, másfelől pedig, hogy a civil vagy a katonai elit, illetve esetleg mindkettő, magáénak vallja az apolitikus hadsereg alapelvét. A hadsereg és a párt közötti kapcsolat az ilyen államokban esetenként konfliktusos volt, mivel a katonaság volt az egyetlen intézmény a kommunista rendszerekben, amely képes lett volna erőszakkal megdönteni a párt hatalmát (Cottey–Edmunds–Forster, 2002b: 6.).

A párt folyamatosan aggódott az ún. „bonapartizmus” lehetősége miatt és különböző eszközöket keresett a hadsereg ellenőrzés alatt tartására. Ennek lehetséges formái a tisztogatásoktól, koncepciók perektől (a szovjet katonai elit lefejezése Sztálin alatt a 30-as évek végén) a katonai vezetés pártba való kooptálásáig, illetve különböző privilégiumok nyújtásáig terjedtek (Barany, 1993: 10.). A hadsereg pártirányítását intézményes struktúrák is biztosították, a Központi Bizottság részeként működő Politikai Főosztály, illetve a politikai tisztok rendszere révén. A pártkontroll részét képezte a titkosszolgálat aktív jelenléte a fegyverek erők különböző szintjein, valamint szintén ide sorolható a hadseregnek ellensúlyt képező párhuzamos erőszakszervezetek fenntartása is (Perlmutter–LeoGrande, 1982: 786–788.; Barany, 1993: 10–11.). A hadsereg politikai-ideológiai kontrolljának részét képezte, az ún. „kettős szerepű” elit (Perlmutter–LeoGrande, 1982: 779.), vagy „kettős elitlojalitások” (Cottey–Edmunds–Forster, 2002b: 3.) kialakítása, a hadsereg vezetőinek a párt vezető testületeibe való kooptálása révén. Kolkowitz (1982b: 122.; 1982: 233.) és Barany (1993: 11–12.) szerint az ilyen rendszerek lényeges jellemzője még a hatalmi utódlás intézményesített módjának hiánya: a kommunista rendszerekben sem a tradíció (mint

például a dinasztikus utódlás esetében) sem pedig a jogi-alkotmányos előírások (mint a szabad választások esetében) nem szabályozzák a hatalomban való utódlás kérdését.

A civil-katonai kapcsolatok kommunista modelljének részét képezte még a társadalom a demokratikus államoknál militarizáltabb jellege, továbbá a hadsereg és a társadalom közötti szorosabb kötelék is, részben az általános hadkötelezettség rendszerén, részben pedig a honvédelmi ismeretek széles körű oktatásán, illetve a potenciálisan a védelmi szféra számára hasznosítható kompetenciákat kívánó szabadidős- és sporttevékenységek (így például a sportlövészet és a sportrepülés) hadsereg általi szervezésén keresztül (Barany, 1993: 8–9., 19–20.).

A hadsereg átpolitizálása, politikai alárendelése, illetve a kettős szerepű elitek kialakítása azonban azzal a következménnyel is járt, hogy rendszerszintű válságok esetén bevonta a hadsereget, illetve annak elitjét a párton belüli konfliktusokba. Ez azonban nem tekinthető a szó eredeti értelmében vett katonai beavatkozásnak: a fegyveres erők nem azzal a céllal avatkoznak a konfliktusba, hogy a párt hegemoniáját felváltásuk a hadsereg hegemoniájával, hanem hogy támogassák a párt valamely vetélkedő frakcióját. Ilyen esetekben a hadsereg továbbra is a párt által irányított – Perlmutter és LeoGrande az „egyenruhás párt” kifejezést használják –, mindössze a pártegység – időleges – megbomlásáról beszélhetünk. (Perlmutter–LeoGrande, 1982: 787–788.). A két szerző az egyenruhás párt-fogalom felhasználásával értelmezi az 1981-es lengyel hadiállapotot is (uók: 781–782.)

A hadsereg politikai szerepének klasszikus teoretikusa, Samuel E. Finer a Szovjetunióról írva szintén arra mutat rá, hogy a szovjet hadsereg nem tudja megkerülni vagy leváltani a pártállam intézményrendszerét, érdekeit csak a pártállami csatornákon keresztül képes érvényesíteni. A hatalomban való utódlás intézményesített rendjének hiánya miatt az utódlás rendszerint belső pártharcok eredményeképpen alakul ki. Perlmutter és LeoGrande írásához hasonlóan Finer is arra utal, hogy a katonaság szerepe és mozgástere a párton belüli válságok (frakcióharcok vagy utódlási konfliktusok) esetén nő meg. Erre jellemző példa a Sztálin halála utáni időszak, amikor Hruscsov két alkalommal is (Malenkov 1953-as és az ún. „pártellenes csoport” 1957-es eltávolítása) a katonai elit támogatásával tudott párton belüli ellenfelein felülkerekedni (Finer, 1976: 91., 95–97.).

Érdeemes megemlíteni, hogy William E. Odom az 1991-es szovjetunióbeli puccskísérletet is hasonlóképpen elemzi, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a történetek – a katonai vezetés egyik része a pártvezetés egy csoportjával szövetkezve kísérletet tesz a pártfőtitkár eltávolítására – lényegüket tekintve nem különböznek a korábbi hasonló epizódoktól (így például Hruscsov leváltása) (Odom, 1998: 341–346.).

Végezetül vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy miért nem került, miért nem kerülhetett sor katonai puccsra a kommunista államokban az állampárti rendszer bukásának megakadályozása érdekében. A pártállami fegyveres erők korlátozott politikai autonómiája, a korábban említett csekély társadalmi legitimitás, és a civil (párt)kontroll több évtizedes hagyományai mellett Barany (2012: 218., 240.) és Danopoulos (1995: 169.) néhány további magyarázatot is felvet. A kommunista államok hadseregei illetőleg katonai establishmentje ugyanazon problémák miatt szenvedett, mint az adott társadalmak: hiányzott az a belső fegyelem, szervezettség, illetve politikai cselekvőképesség, amely a harmadik világbeli országok katonai elitjét jellemezte a 60-as években. Ezen túlmenően, az állampárti rendsze-

rek gazdasági és politikai problémái olyan mélyrehatóak és súlyosak voltak, hogy a katonai elit sem rendelkezett a civilektől eltérő megoldási javaslatokkal ezek kezelésére (Huntington, 1996: 7.). A régióban (a balkáni országokat leszámítva) hiányzott a katonaság politikai szerepvállalásának történeti hagyománya, valamint a nemzetközi környezet a 90-es évek elején minden szempontból a demokratizációt ösztönözte. Végezetül, a politikai elit és a közvélemény mellett maga a tisztikar is meg volt győződve a demokratikus berendezkedésre való áttérés szükségességéről (Danopoulos, 1995: 169.).

A hadseregen belüli egység hiányára mutat rá az 1991. augusztusi szovjetunióbeli puccskísérlet kudarca is: a párt keményvonalas politikusai és néhány katonai vezető, köztük Dmitrij Jazov védelmi miniszter által szervezett államcsíny egyebek mellett azért nem járt sikerrel, mert a Moszkva környékén állomásozó katonai egységek parancsnokai a puccs ellen foglaltak állást (Barany, 2012: 218.).

A már említett szovjet esetet leszámítva Jugoszlávia volt az egyetlen ország, ahol 1990–91 folyamán a katonai vezetés egy része – közöttük Veljko Kadijevics vezérezredes, szövetségi védelmi miniszter – fontolgatták a politikai beavatkozást Jugoszlávia egyben tartása és az egypártrendszer megőrzése érdekében. Azonban az egypártrendszer teljes ideológiai és politikai hitelvesztése mellett a szerbek által dominált szövetségi haderő nem rendelkezett legitimitással az ország több jelentős területén (például Szlovéniában és Horvátországban), Szlobodan Milosevics szerbiai rendszere pedig ezzel egy időben sikeresen távolította el a katonai elit „titóista” tagjait, illetve kooptálta a tisztikar szerb részét nacionalista politikai programja megvalósítására (Cottey et al., 2005: 3–4.). A már említett 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet bukása, amely egybeesett Jugoszlávia széthullásának kezdetével, végleg megpecsételte a katonai beavatkozási tervek sorsát (a témáról bővebben lásd pl. Gow, 1992; Harangozó, 2015).

A SZOVJET SZATELLITÁLLAMOK FEGYVERES ERŐI ÉS A DEMOKRATIKUS ÁTMENET

Vizsgáljuk meg most röviden a kelet-közép-európai szovjet szatellitállamok helyzetét. Mint Barany (1993) megállapítja, a nyilvánvaló hasonlóságok (a hadsereg pártellenőrzése és át-politizáltsága, a párhuzamos fegyveres testületek létezése, a társadalom militarizálása) mellett a Szovjetunióhoz képest alapvető különbségek is jellemzik ezt az országcsoportot.

Barany szerint ez utóbbiak esetében a párt és a hadsereg közötti viszony inkább magyarázható az érintett államok feletti szovjet dominanciával, illetve a szovjet-orosztól gyökereken különböző történelmi és kulturális jellemzőivel (Barany, 1993: 15–17.).

Ezekben az államokban a kommunista rendszer kiépítésére a Szovjetunió által vagy annak közreműködésével került sor. Nemzetközi kapcsolataik meghatározó eleme a „korlátozott szuverenitás” volt, a szocialista blokk *modus operandi*-jával szembehelyezkedő államoknak Moszkva – akár katonai – szankciójával kellett szembe nézniük. (Edmunds–Forster–Cottey, 2003: 249.). A katonapolitikai és stratégiai kérdésekről nem az adott államok pártközpontjaiban, hanem Moszkvában vagy a Varsói Szerződés szintjén született döntés, a katonai doktrínák és fenyegetés-percepciók is szovjet szempontok alapján kerültek meg-

határozásra. Szovjet minták alapján, valamint szovjet szakértők, tanácsadók közreműködésével szervezték meg a térségben magukat a kommunista hadseregeket is.

A további fő különbség Bárány szerint abban keresendő, hogy míg a szovjet rendszer végső garantálója a szovjet hadsereg volt, a kelet-közép-európai állampárti rendszerek esetében ezt a szerepet nem a saját hadseregük töltötte be. Így ezen államokban a civil-katonai kapcsolatokat leginkább a helyi hadsereg–helyi KP–szovjet hadsereg–szovjet KP „négy-szögben” lehet értelmezni (Barany, 1993: 12., 17–19.; Löwenhardt et al., 2001: 3.).

Részben ezzel is magyarázható, hogy a kelet-közép-európai VSZ-tagállamok esetében a hadsereg politikai szerepe jóval alacsonyabb volt, mint akár a Szovjetunióban, akár más kommunista államokban (Kína, Jugoszlávia, Vietnam). Ez alól Lengyelország képez részleges kivételt. Itt is jellemző volt azonban a katonai és pártelit integrációja, valamint, hogy a katonai elit lojalitását privilégiumok nyújtásával kívánták megerősíteni, viszont a katonai elit magas szintű pártszervekben való jelenléte kevésbé volt kiterjedt (Barany, 1993: 19–20., 147–148.).

Válsághelyzetek során a katonaság lojalitása kérdéses volt, mint azt több ország és több történelmi példa is mutatja. Más esetekben viszont maga a politikai vezetés nem kívánta a hadsereget belbiztonsági célokra alkalmazni, mivel az említett lojalitási kétségek mellett, attól is tartottak, hogy az tovább csökkentené a hadsereg társadalmi legitimitását (Barany, 1992: 6.).

A hadsereget a társadalom – a legtöbb térségbeli országban a kommunista párthoz hasonlóan – Moszkva képviselőjének tekintette. Ez is magyarázhatta a katonaság relatíve alacsony legitimitását és társadalmi presztízsét. Lengyelország itt is részben kivételt képez (Barany, 1993: 150–153.; Edmunds–Forster–Cotter, 2003: 249.).

Mindezen tényezők (továbbá a kommunista rendszer politikai kudarca, valamint a mélyülő gazdasági válság) hozzájárulhattak ahhoz, hogy egyik kelet-közép-európai korábbi *NSWP* államban sem tett kísérletet a katonai elit a demokratikus átalakulás megakadályozására. A katonai vezetés a legtöbb régiós országban passzív szemlélője volt a kommunista rendszerek bukásának, valamint a demokratikus rendszerváltásnak, Bulgáriában és Romániában pedig a reformkommunista erők támogatójaként lépett fel (Barany, 1992: 8.). Bulgáriában Dobri Dzsurov tábornok, honvédelmi miniszter, a Politikai Bizottság befolyásos tagjaként tevékeny részese volt a Todor Zsivkov BKP-főtitkár eltávolítására irányuló „palotaforradalomnak” (Barany, 1992: 12.). Romániában az 1989. decemberi események során a katonai vezetés többsége Ceasescu ellen fordult, amely végleg megpecsételte a román diktátor és rendszere sorsát (Barany, 1993: 155–157.).

A DEMOKRATIKUS ÁTMENET POLITIKAI KIHÍVÁSAI

A posztkommunista átmenet a civil-katonai kapcsolatok és a fegyveres erők átalakítása terén jelentkező politikai kihívásainak bővebb tárgyalása előtt érdemes röviden megvizsgálnunk az átmenet alapvető jellemzőit ebből a szempontból.

Mindenekelőtt, mint a fentiekből kiderült, a kommunista rendszerekben a fegyveres erők politikailag alárendelt szerepet játszottak. Ez azonban a rendszer jellege miatt nem

jelentette azt, hogy a kommunista hadseregek apolitikusak lettek volna. Mint Barany (uó.: 222.) rámutat, a posztkommunista átmenet fő feladata, a hadsereg depolitizálása, míg a katonai rendszerek összeomlása után lezajló demokratikus átalakulásokban a legfontosabb kihívás a politika demilitarizálása. Más szóval, ez esetben nem a hadsereget kell kivonni a politikából, hanem a „politikát kell kivonni” a hadseregből (uó.: 240.).

Az a tény, hogy az állampárti rendszerekben a fegyveres erők civil (párt)kontroll alatt álltak, az átmenet során előnyt jelenthetett (a katonai rendszerekkel összehasonlítva) a civil kontroll megteremtése szempontjából, ugyanakkor sajátos kihívásokat jelentett a *demokratikus* civil kontroll szempontjából. Egyfelől, a jogi előírások a pártállami rendszerekben sokszor csak formálisak voltak, a végső szót a párt mondta ki. Másfelől, a fegyveres erők feletti civil kontroll az ilyen rendszerekben egyetlen politikai szereplő, az állampárt gyakorolta, ellentétben a demokratikus rendszerek gyakorlatával, ahol a fegyveres erők feletti kontroll általában megoszlik a törvényhozó és végrehajtó hatalom között Barany (uó.: 215–216.).

Lényeges megemlíteni, hogy az alapvető hasonlóságok mellett a térség országai között a kommunista korszakban, különösen annak utolsó évtizedében jelentős különbségek voltak, amelyek esetenként a fegyveres erők átmenetben játszott szerepét is befolyásolták.

Barany (uó.: 214–215.) a lényeges megkülönböztető tényezők között említi, hogy az adott állam külpolitikailag és katonailag önálló (Jugoszlávia) vagy a Szovjetunió által irányított (a Varsói Szerződés tagállamai) volt-e, milyen jellegű volt a kommunista egypártrendszer utolsó szakasza (reformkommunista vagy „keményvonalas”), illetve tárgyalásos és fokozatos módon, vagy hirtelen ment végbe a pártállami rendszer felszámolása. Daniel N. Nelson (2002: 430–431.) az adott államnak és fegyveres erejének a korábbi Varsói Szerződés rendszerében játszott szerepére hívta fel a figyelmet. Szabó János (2005, 64–65.), részben Anton Bebler (1994: 144.) nyomán a reformkommunista és keményvonalas („konzervatív”) államok mellett az egyszemélyi vezetésű és az „oligarchikus”, illetve a szilárd és az „erőtlen” civil kontroll által jellemezhető állampárti rezsimeket különbözteti meg.

A kommunista rendszerek jellege és a fegyveres erők ezekben elfoglalt szerepe miatt a posztkommunista átmenetekben a fegyveres erők nem játszottak döntő szerepet. Az átmenetet civil (reformkommunista és formálódó ellenzéki) elitek vezényelték le, a fegyveres erőknek a fent említett néhány kivételtől (Románia, Bulgária) eltekintve, még a kommunista rendszerek bukásában sem volt tevékeny szerepe. Ez élesen különbözik egyebek mellett a 70-es évekbeli spanyol és portugál demokratikus átalakulástól, ahol az előbbiben a haderő, mint a Franco-rendszer egyik támasza, megkerülhetetlen szerepet játszott az átmenetben, a portugál esetben pedig maga a fegyveres erők egyik szárnya (a baloldali Fegyveres Erők Mozgalma) döntötte meg Salazar rendszerét. (Érdeemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a Fegyveres Erők Mozgalma kezdetben nem volt egyértelműen demokráciapárti) (Agüero, 1995: 3–6.).

Az átmenet során jelentkező politikai és intézményi kihívásokat több csoportba oszthatjuk: depolitizálás és a tisztikar politikai lojalitásának kérdése, a védelmi minisztériumok „civilisése”, amely összefügg a kellő szaktudással rendelkező civil szakemberek körének „kiépítésével”, illetve a demokratikus civil kontroll jogi, intézményes rendszerének kialakítása és működtetése. A föderációk bomlása után létrejövő új államok esetén a fent említett-

tek kiegészíthetőek az államépítés kihívásaival (Barany, 2012: 224–225.; Bebler, 1994: 144–146.).

Constantine P. Danopoulos (1999: 2.) az átalakulás három fő feladatáént a depolitizációt a demokratizációt és a professzionalizációt jelöli meg. Donnelly (1996: 3.) a demokratikus kontroll megteremtését, a civil-katonai kapcsolatok újjászervezését és a védelmi reformok sikeres végrehajtását tekinti a három fő kihívásnak.

Andrew Cottey és szerzőtársai (2002) az átmenet során felmerülő problémákat első és második generációs intézkedésekre osztják. Az első generáció részét képezik a haderő demokratikus kontrollját szolgáló jogi és intézményi struktúrák felépítése, míg a második generációba tartoznak azon intézkedések, amelyek a védelempolitika effektív demokratikus kontrollját biztosítják. A szerzők a védelmi politikaformálásra és végrehajtásra vonatkozó képességeket, a védelmi szféra effektív parlamenti felügyeletét, illetve a civil társadalom a védelmi ügyekkel kapcsolatos vitákba való bevonását sorolják az utóbbi csoportba (Cottey et al., 2002: 40–41.).

Az átmenet kezdeti szakaszába tartozó intézkedések közül a legfontosabb a korábbi állampárt és a hadsereg közötti intézményes kapcsolatok megszüntetése volt. Ez magában foglalta a fegyveres erőknél működő pártszervezetek felosztatását, és általánosságban a politikai pártok tevékenységének megtiltását a fegyveres erőkn belül, a Politikai Főosztály megszüntetését, valamint a politikai tisztok elbocsátását vagy átképzését. Ezen túlmenően a legtöbb átalakuló ország szigorú korlátozásokat vezetett be a fegyveres erők aktív állományú tagjainak politikai tevékenységére vonatkozóan, amely általában kizárta a választott tisztség viselését és számos esetben a politikai párttagságot is (Bebler, 1994: 144–145.; Cottey et al., 2002: 40–41.; Barany, 2012: 224.).

Az új alkotmányok a fegyveres erők főparancsnoki jogkörét általában az államfőhöz telepítették, azonban az államelnök és a kormány közötti hatásköri megosztás országonként változott. Kevés kivétellel az átalakuló országok a rendszerváltás kezdetén bevezették a civil honvédelmi miniszter intézményét, a Szovjetunió utódállamait leszámítva ez alól csak Románia jelentett kivételt, ahol 1994-ig egy aktív állományú tábornok töltötte be ezt a tisztséget (Bebler, 1994: 147.; Barany, 2012: 230.).

A posztkommunista régióban mindössze öt állam volt – Albánia, Bulgária, Lengyelország, Magyarország, és Románia – amelynek területe nem változott az átalakulás során. A föderális államok (Jugoszlávia, Csehszlovákia, Szovjetunió) felbomlása következtében számos államban a haderő általános depolitizálásának problémája kiegészült az államutódlás, és az államépítés védelmi szférát érintő kérdéseivel (Barany, 2012: 225–226.).

A föderációk felbomlása által nem érintett államokban is jellemző volt, amit Anton Bebler (1994: 147.) a védelmi és katonai kérdések „nemzeti emancipációjának” nevezett. Az állami függetlenség elnyerése vagy visszaállítása, illetve a fegyveres erők feletti szovjet felügyelet (és a Varsói Szerződés) megszüntével ezen államok katonai téren megjelenő önállósága nem csak csupán a stratégiai tervezés és doktrínaalkotás terén, hanem a külsőségekben is jelentkezett.

A szovjet minták helyett visszaállításra (teljesen újonnan létrejött államok esetén kialakításra) kerültek a nemzeti jellegű egyenruhák, elnevezések és egyéb szimbólumok is (Bebler, 1994: 147.). Az átalakuló társadalmakban a katonai téren is jelentkezett az a dilemma,

hogya a széles körű személycserékre vonatkozó szándék ellenére számos esetben képzettségük miatt szükséges volt olyan katonai vezetőket megtartani, akik korábban az állampárti rendszerhez voltak lojálisak. További problémát jelentett a Varsói Szerződés korábbi tagállamaiban a főtiszti kar Moszkvához fűződő kapcsolatainak „megszakítása”, különösen Bulgária esetében, melynek fegyveres ereje különösen szoros szálakkal kötődött a Szovjetunióhoz (Barany, 2012: 225.). Érdeemes ugyanakkor azt is megjegyezni, hogy a katonaság lojalitása a kommunista rendszerhez és az állampárthoz több esetben csak „felszínes” volt, illetve csak a legfelsőbb vezetésre korlátozódott (lásd pl. Cottey–Edmunds–Forster, 2002c: 254.).

Vizsgáljuk meg most azon problémaköröket, amelyeket Cottey és szerzőtársai „második generációs” problémáknak neveznek, azaz az effektív védelempolitika-formálás és végrehajtás, az effektív parlamenti felügyelet, valamint a civil társadalom bevonásának kérdését (Cottey et al., 2002: 40–41.).

Az effektív védelempolitika-formálás és végrehajtás terén a szerzők a fő problémák között a szakpolitikai apparátus „civilizálásának” nehézségeit, illetve a képességek és a reális anyagi lehetőségek közötti összhangra épülő védelmi tervezés kialakítását jelölik meg.

Az állampárti rendszerekben a védelmi-katonai kérdések a hadsereg „privilegiumának” számítottak, az ezzel a témával foglalkozó képzett szakértők és hivatalnokok is a fegyveres erők soraiból kerültek ki (Donnelly, 1996: 12.). Mindez jelentősen megnehezítette a védelmi minisztériumok „civilizálását” az átalakuló országokban, és kezdetben gyakran nyugalmazott vagy tartalékos állományú katonatisztek kerültek „civil” köztisztviselői pozíciókba (Barany, 2012: 231.; Cottey et al., 2002: 42.). A képzett szakemberek hiányán túlmenően problémát jelentett a kormányváltáskor jelentkező politikai fluktuáció, valamint, hogy a közsféra alacsony fizetései megnehezítették a tehetséges hivatalnokok megtartását és növelték a korrupció kockázatát (Cottey et al., 2002: 43.).

A nem egyértelmű jogi vagy alkotmányos előírások, vagy az új államok létrejöttét kísérő „jogi vákuum” helyzet, illetőleg az átmenet korai szakaszát jellemző éles belpolitikai ellentétek több esetben vezettek a fegyveres erők feletti felügyelettel kapcsolatos vitákhoz. Az államfő felügyeleti jogköreivel kapcsolatos vitákra került sor például Lengyelországban 1994-ben, illetve Szlovéniában 1993–1994 között. Ezek a viták sokszor a katonai vezetés újbóli „átpolitizálásához” is vezettek (Cottey et al., 2002: 37.; Barany, 2012: 232.; Cottey–Edmunds–Forster, 2002b: 12.; Szabó, 2005: 71.).

A magyar köztársasági elnök hadsereg-főparancsnoki tisztségét érintő politikai vitával az Alkotmánybíróság is foglalkozott, a testület 1991-ben azt állapította meg, hogy a köztársasági elnök hadsereg-főparancsnoki pozíciója az államfő alkotmányjogi jogállásának része és nem a fegyveres erőkben viselt rang vagy beosztás. Ennek megfelelően az erre vonatkozó államfői jogkörök békeidőben szimbolikusak (Dobos–Gyulai–Horváth, 2013: 84–85.; Körösi–Tóth–Török, 2003: 114.).

Az új alkotmányok és törvények a fegyveres erők parlamenti kontrolljának, közöttük ennek fontos elemét képező költségvetési kontroll intézményes kereteit is rögzítették, az effektív parlamenti kontroll gyakorlása azonban számos területen korlátokba ütközött.

Ezek között a megfelelő erőforrások hiányát (képzett szakértők, tanácsadók alacsony száma, anyagi korlátok), a parlamenti szakbizottságokban tevékenykedő képviselők alacsony

informáltságát, és azt a tényt említhetjük, hogy az átmenet első szakaszában a törvényhozók számára a védelmi és katonai kérdések nem élveztek prioritást (Cottey et al., 2002: 45–46.).

A kommunista rendszerek időszakában az egykori keleti blokk legtöbb államában teljesen hiányzott a védelmi szférával foglalkozó, nem kormányzati szereplők köre. Ez a civil társadalom általános hiányán túlmenően, a védelmi ügyek katonai monopóliumával, és az erre a területre a kommunista rendszerekben általánosan jellemző „titoktartási” kultúrával is magyarázható (Cottey et al., 2002: 46–48.; Cottey–Edmunds–Forster, 2002c: 259.; Vankovska–Wiberg, 2003: 23.). Ez alól az egykori Jugoszlávia jelentett kivételt, ahol a 70-es években kezdték meg a biztonsági és védelmi kérdések (akkori frazeológia szerint az „össznépi védelem”) oktatását és kutatását öt polgári felsőoktatási intézményben (Barany, 2012: 236.).

Végezetül röviden szólunk kell a professzionalizáció kérdéséről. Az átalakuló országok védelmi reformról szóló vitáiban a fogalom mindkét értelmezése is jelen volt. A professzionalizáció klasszikus felfogása a szakmai standardok, a katonai funkciók hatékony ellátásához szükséges működési modellek bevezetése vagy átvétele. A térségben a „professzionális hadsereg” kifejezés azonban gyakrabban az önkéntes haderőre való áttérésre vonatkozott, amely különösen a NATO-csatlakozási folyamatban részt vevő államok számára vált célkitűzéssé (Cottey et al., 2005: 9.). Marjan Malesic és szerzőtársai (Malesic et al., 2015: 12.) ennek nyomán megkülönböztetik a strukturális és a funkcionális professzionalizációt: strukturális vagy szervezeti professzionalizáció alatt a sorozotról a hivatásos hadseregbe való átállást értjük, míg a funkcionális professzionalizáció a fegyveres erők működésében a magasabb szakmai standardok bevezetését, elsajátítását jelenti.

A NEMZETKÖZI TÉNYEZŐK SZEREPE

A posztkommunista átmenet eltérő nemzetközi környezetben ment végbe, mint a 70-es években a dél-európai országok vagy a 80-as évekbeli latin-amerikai államok demokratizálódása. A 70-es és a 80-as években az érintett országok demokratikus átalakulására a hidegháborús nemzetközi rendszer keretében került sor, még akkor is, ha Spanyolország, Portugália és Görögország számára az európai integrációba való bekapcsolódás lehetősége a demokratikus átalakulást ösztönző tényező volt (Agüero, 1995: 4., 33–34.). A kommunista egypártrendszer megszűnése egybeesett a hidegháborús szembenállás megszűnésével, valamint az érintett országok gazdasági és politikai válsághelyzete miatt sokkal „sürgetőbb” volt, mint a fokozatosan végbemenő dél-európai átalakulások (Agüero, 1995: 4.).

A Varsói Szerződés egykori európai tagállamai viszonylag korán az euroatlanti integrációt nyilvánították legfontosabb külpolitikai célkitűzésüknek, és mivel a hidegháború lezárulását követően az észak-atlanti szövetség számára még hangsúlyosabbá váltak a demokratikus értékek (Bebler, 2004), a NATO-csatlakozás folyamata tevékeny szerepet játszott a demokratikus civil-katonai kapcsolatok kialakításában. A szövetség első, erre is irányuló együttműködési programja az 1994-ben elindított Partnerség a Békéért (PfP) volt (Barany, 2012: 237.).

Érdeemes megjegyezni, hogy a balti államok – illetve részben Lengyelország – kivételével az átalakuló országok politikai elitje nem annyira a létező katonai fenyegetésekkel szembeni „biztosítéknak”, hanem a demokratikus nyugati államok „klubjához” való csatlakozásnak te-

kintette a NATO-ba való belépést, a tagság jelentősége sokkal inkább politikai (kisebb részben gazdasági), mintsem katonai volt (Barany, 2012: 239.; Szabó, 2005: 69.).

A NATO-csatlakozási folyamat a demokratikus civil-katonai kapcsolatok megteremtése szempontjából is „katalizátor” szerepet játszott, mivel a gyakorlatban a NATO-tagság egyik feltétele volt a haderő feletti demokratikus kontroll rendszerének kialakítása (Born et al., 2006: 6–7.). Annak érdekében, hogy elősegítsék a haderő demokratikus kormányzásának kiépítését, a kilencvenes években jelentős „tudástranszferre” is sor került a nyugati államok és az átalakuló országok között, részben kétoldalú, részben multilaterális (NATO) keretek között. Ennek egyik formáját képezte az érintett országok tisztjeinek nyugati katonai felsőoktatási intézményekben történő továbbképzése (Szabó, 2005: 78.).

Eltérő volt a helyzete azon államoknak, ahol az állampárti rendszer felbomlása után nem sokkal belső vagy államközi fegyveres konfliktusra került sor. Itt a háborús helyzet nem csupán a civil-katonai kapcsolatokra és a hadsereg politikai szerepére, hanem a demokratizáció folyamatára is jelentős hatással volt (bővebben lásd pl. Horowitz, 2005).

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A fegyveres erők posztkommunista átmenetben játszott szerepére vonatkozóan egyetérthetünk Andrew Cottey és szerzőtársai (Cottey et al., 2005: 13–14.) megállapításával, miszerint a kommunista korszakban a civil-katonai kapcsolatokra jellemző viszonylagos – de mint láthattuk korántsem teljes – homogenitást a rendszerváltást követően az országok közötti jelentős sokféleség váltotta fel. Ettől függetlenül lehetőség van néhány általános, minden vizsgált országra érvényes trend felvázolására.

Az erre vonatkozó egykori aggodalmakkal (lásd pl. Cottey–Edmunds–Forster, 2002c: 251–252.; Born et al., 2006: 8–9.) ellentétben a hadsereg politikai beavatkozására a demokratikus átmenet megakasztása, illetve visszafordítása érdekében nemcsak az általunk vizsgált országokban, hanem egyik posztkommunista államban sem került sor. Ez alól részleges kivételt képez a már említett 1991 augusztusi szovjetunióbeli puccskísérlet, amelyben a pártelit néhány „keményvonalas” képviselője mellett a hadsereg vezetésének több tagja is részt vett. Annak ellenére, hogy több államban az állampárti rendszer felbomlását követő időszakban fegyveres konfliktusra került sor, vagy autoriter politikai berendezkedés épült ki, a haderő feletti civil kontroll még olyan országokban sem kérdőjeleződött meg, mint a milosevicsi Szerbia, vagy a tudjmani Horvátország. Az említett két államban az autoriter politikai hatalomgyakorlás részét képezte a fegyveres erők feletti civil (de nem demokratikus) ellenőrzés (Cottey–Edmunds–Forster, 2002c: 255–256.).

A hadsereg politikai beavatkozásával ellentétben, a vizsgált országokban a demokratikus civil-katonai kapcsolatok kialakítása szempontjából jelentősebb problémát jelentett a hadsereg civilek általi „átpolitizálásának” vagy pártpolitikai küzdelmekbe való bevonásának veszélye.

Ez a jelenség eredhet a politikusok közötti, így például az államfő és a kormány közötti hatásköri vitákból vagy nézeteltérésekből, vagy a politikai vezetők azon törekvéséből, hogy

a katonai vezetést saját „politikai hátországuk” részévé tegyék (Huntington, 1996: 11.; Born et al., 2006b: 244–246., 253.).

Harmadrészt, a demokratikus civil-katonai kapcsolatok megteremtése az adott országban nehezen választható el az általános demokratizáció kérdésétől. A kilencvenes években a vi-segrádi és balti államok, valamint Szlovénia érték el a legjobb eredményeket e területen, míg Bulgáriában és Romániában jóval lassabban haladt a demokratikus civil-katonai kapcsolatok kialakítását célzó reformok végrehajtása (Nelson, 2002: 437–441., 445–449.; Cottey–Edmunds–Forster, 2002c: 262–263.). Szerbiában és Horvátországban ezek a reformok csak a Milosevics- és Tudjman-rezsim 2000-es bukását követően kezdődtek meg (Cottey et al., 2005: 4.). Több esetben, így a fegyveres erőkkkel kapcsolatos társadalmi attitűdök esetében a kommunista rendszer előtti történelmi tapasztalatok is szerepet játszottak (Nelson, 2002: 427–428.; Edmunds–Forster–Cottey, 2003: 249.).

Végezetül, a haderő demokratikus kontrollja, illetőleg a demokratikus civil-katonai kapcsolatok terén a vizsgált országokra jelentős hatást gyakoroltak a nyugati államok, illetőleg a NATO is. Ennek mértéke azonban eltérő volt aszerint, hogy az adott ország politikai vezetése célul tűzte-e ki a NATO-hoz való csatlakozást, valamint, hogy az illető állam mennyire volt előrehaladott a NATO-integrációs folyamatban (Cottey–Edmunds–Forster, 2002c: 258–259.). Az átalakuló országok tapasztalatai arra is rámutatnak, hogy a haderő demokratikus kontrollját biztosító nyugati intézményes megoldások változtatás nélkül nem ültethetők át a közép-európai környezetbe, különösképpen, hogy ezen a téren a nyugati demokráciák gyakorlata is igen nagy változatosságot mutat (Born et al., 2006b: 235–236., 254.; Löwenhardt et al., 2001: 3–4.).

IRODALOM

- Agüero, Felipe (1995): *Soldiers, civilians and democracy. Post-Franco Spain in comparative perspective*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press.
- Barany, Zoltan D. (1992): East European Armed Forces in Transitions and Beyond. *East European Quarterly*, 1: 1–30.
- Barany, Zoltan D. (1993): *Soldiers and Politics in Eastern Europe, 1945–1990*. New York, St. Martin’s Press.
- Barany, Zoltan D. (2012): *The Soldier and the Changing State*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- Bebler, Anton (1994): Civil-Military Relations in the Central-East European States in Transition. *Journal of International Relations (Ljubljana)*, 2-4: 143–152.
- Bebler, Anton (2004): Der Prozess der NATO-Erweiterung, demokratische Werte und Slowenien. In: Pradetto, August (szerk.): *Die zweite Runde der NATO-Osterweiterung : zwischen postbipolarem Institutionalismus und offensivem Realismus*. Frankfurt, Lang, 213–236.
- Betz, David–Löwenhardt, John–Strachan, Hew (2001): Conclusion. In: Betz és Löwenhardt (szerk.): *Army and State in postcommunist Europe*. London, Frank Cass, 146–153.
- Bland, Douglas L. (1999): A Unified Theory of Civil-Military Relations. *Armed Forces & Society*, 1: 7–26.

- Born, Hans–Caparini, Marina–Haltiner, Karl–Kuhlman, Jürgen (2006): Civilians and the military in Europe. In: Born et al. (szerk.): *Civil-Military Relations in Europe: Learning from Crisis and Institutional Change*. Abingdon, Routledge, 3–17.
- Born, Hans–Caparini, Marina–Haltiner, Karl–Kuhlman, Jürgen (2006b): Patterns of democratic governance of civil-military relations. In: Born et al. (szerk.): *Civil-Military Relations in Europe: Learning from Crisis and Institutional Change*. Abingdon, Routledge, 235–255.
- Celik, Nihat (2012): The Evolution Civil-Military Relations and Democratization in the Balkans. *Journal of Regional Security*, 1: 1–15.
- Cottey, Andrew et al. (2002): The Second Generation Problematic: Rethinking Democracy and Civil-Military Relations. *Armed Forces & Society*, 1: 31–56.
- Cottey, Andrew–Edmunds, Timothy–Forster, Anthony (2002b): Introduction: the Challenge of Democratic Control of Armed Forces in Postcommunist Europe. In: Cottey et al. (szerk.): *Democratic Control of the Military in Postcommunist Europe. Guarding the Guards*. Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan, 1–17.
- Cottey, Andrew–Edmunds, Timothy–Forster, Anthony (2002c): Soldiers, Politics and Defence in Postcommunist Europe. In: Cottey et al. (szerk.): *Democratic Control of the Military in Postcommunist Europe. Guarding the Guards*. Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan, 251–263.
- Cottey, Andrew–Edmunds, Timothy–Forster, Anthony (2005): Civil–Military Relations in Postcommunist Europe: Assessing the Transition. *European Security*, 1: 1–16.
- Danopoulos, Constantine P. (1995): Post-Totalitarian Civil-Military Relations. *Balkan Forum*, 3: 157–171.
- Danopoulos, Constantine P. (1999): Introduction. In: Danopoulos és Zirker (szerk.): *The Military and Society in the Former Eastern Bloc*. Boulder, Westview, 1–7.
- Dobos, Gábor–Gyulai, Attila–Horváth, Attila (2013): Weak but Not Powerless: The Position of the President in the Hungarian Political System. In: Vít Hloušek (szerk.): *Presidents Above Parties? Presidents in Central and Eastern Europe, Their Formal Competencies and Informal Power*. Brno, Masaryk University, 77–100.
- Donnelly, Chris (1996): Developing a National Strategy for the Transformation of the Defence Establishment in Post-Communist States. *European Security* 1: 1–16.
- Feaver, Peter D. (2003): *Armed Servants: Agency, Oversight, and Civil-Military Relations*. Cambridge–London, Harvard University Press
- Edmunds, Timothy–Forster, Anthony–Cottey, Andrew (2003): Conclusion: Patterns and trends in military-society relations in postcommunist Europe. In: Cottey et al. (szerk.): *Soldiers and Societies in Postcommunist Europe. Legitimacy and Change*. Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan, 237–257.
- Finer, Samuel (1976): *The man on horseback: the role of the military in politics*. Baltimore, Penguin Books.
- Gow, James (1992): *Legitimacy and the military: the Yugoslav crisis*. London, Pinter.
- Harangozó Dániel (2015): Civil-katonai kapcsolatok a titói Jugoszláviában (1945–1991) In: *Tavaszi Szél 2015 konferenciakötet*. Budapest–Eger, Doktoranduszok Országos Szövetsége – Líceum Kiadó, 591–607.

- Herspring, Dale R. (1992): Civil-Military Relations in Post-Communist Eastern Europe: The Potential For Praetorianism. *Studies in Comparative Communism*, 2: 99–122.
- Horowitz, Shale (2005): *From ethnic conflict to stillborn reform: The former Soviet Union and Yugoslavia*. College Station, Texas A&M University Press.
- Huntington, Samuel (1957): *The Soldier and the State*. Cambridge, The Belknap Press–Harvard University Press.
- Huntington, Samuel (1991): *The third wave: democratization in the late twentieth century*. Norman–London, Oklahoma University Press.
- Huntington, Samuel (1996): Reforming civil-military relations. In: Diamond és Plattner (szerk.): *Civil-Military Relations and Democracy*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press, 3–11.
- Janowitz, Morris (1960): *The Professional Soldier*. New York, Free Press.
- Kolkowitz, Roman (1982): Toward a theory of civil-military relations in communist hegemonial systems. In: Kolkowitz, Roman et al. (szerk.): *Soldiers, peasants, and bureaucrats: civil-military relations in Communist and modernizing societies*. London, Allen & Unwin, 231–251.
- Kolkowitz, Roman (1982b): Military intervention in the Soviet Union: Scenario for post-hegemonial synthesis. In: Kolkowitz, Roman et al. (szerk.): *Soldiers, peasants, and bureaucrats: civil-military relations in Communist and modernizing societies*. London, Allen & Unwin, 109–138.
- Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Löwenhardt, John–Betz, David–Strachan, Hew (2001): Introduction. In: Betz–Löwenhardt (szerk.): *Army and State in postcommunist Europe*. London, Frank Cass, 1–6.
- Malesic, Marjan et al. (2015): *Small, but Smart?: The Structural and Functional Professionalization of the Slovenian Armed Forces*. Baden-Baden, Nomos Verlag.
- Nelson, Daniel N. (2002): Armies, Security and Democracy in Southeast Europe. *Armed Forces & Society*, 3: 427–454.
- Nelson, Daniel N. (2002b): Definition, Diagnosis, Therapy: A Civil-Military Critique. *Defense and Security Analysis*, 2: 157–170.
- Odom, William E. (1998): *The collapse of the Soviet military*. New Haven–London, Yale University Press.
- Perlmutter, Amos–LeoGrande, William M. (1982): The Party in Uniform: Toward a Theory of Civil-Military Relations in Communist Political Systems. *American Political Science Review*, 4: 778–789.
- Serra, Narcís (2010): *The Military Transition: Democratic Reform of the Armed Forces*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Stepan, Alfred (1988): *Rethinking Military Politics*. Princeton, Princeton University Press.
- Szabó János (2005): A rendszerváltoztatás és a haderő-átalakítás erkölcsi kérdései a XXI. század küszöbén. *Valóság*, 3: 64–82.
- Vankovska, Biljana–Wiberg, Håkan (2003): *Between Past and Future. Civil-military Relations in Post-communist Balkans*. London–New York, I. B. Tauris.